

у Лісостепу здається дуже проблематичним. Скоріш за все, у Лісостепу мешкали скіфи, які виконували службові і військові функції та обов'язки з утримання у підлеглості місцевого населення кочовикам.

Зацікавленість викликають розробки автора з питань торгівлі та зародження товарно-грошових відносин у степових скіфів (розділ 6). Імпорт Скіфії загалом не викликає розбіжностей у поглядах дослідників, оскільки він є більш-менш наглядним. Складніше з експортом — він не є наявним. Багато дослідників перераховують серед головних предметів товарообігу з античним світом продукти скотарства та зерно; автор, слідом за О. Н. Щегловим, це ігнорує. На її думку, рівень розвитку скотарства у степових скіфів був значно нижчий, ніж рівень розвитку тваринництва у греків Північного Причорномор'я, і про товарний характер продукції скіфського скотарства й мови не мало бути (с. 267). Транспортування зерна з Лісостепу було також нерентабельним. І тим не менше, на с. 269 вона констатує, що в IV ст. до н. е. помітні зменшення населення в Лісостепових районах та деякий спад економіки цієї геосистеми. Але у Степовій Скіфії, навпаки, відмічається зростання кількості населення та його багатства. Оскільки власні потреби в рабах у самій Степовій Скіфії були незначні, вона могла природно стати їх постачальником для грецьких центрів. Цей процес активізувався в середині V — на початку IV ст. до н. е. й набрав систематичного характеру. До

лісостепових джерел надходження рабів на ринки колоній належить ще одне — продаж у рабство одноплемінників — степових скіфів. Прибутки від работоргівлі давали можливість споруджувати поховальні комплекси типу Солохи, Товстої Могили, Куль-Обі, Огуза. Дослідження усіх цих питань досить цікаві, однак, звичайно, не зовсім безперечні і потребують подальших роздумів.

В праці є така думка, що для Степової Скіфії була характерна безперервна висхідна лінія економічного розвитку з орієнтацією на античну іонійську модель. У контактних зонах з античним світом переважає ольвійський напрям, який з'явився у степових скіфів у таких економічних явищах, як знайомство з товарно-грошовими відносинами і створення інститутів зовнішньої торгівлі (с. 347—348).

Н. О. Гаврилюк дійшла досить логічних висновків, що причини загибелі Великої Скіфії були комплексні і включали в себе як внутрішні соціально-економічні зміни, так і зовнішні, пов'язані не стільки зі зміною природнокліматичних умов, скільки з погіршенням природних ресурсів.

Й нарешті, попри ряд дискусійних положень цієї полемічної книги, не буде перебільшенням вважати її вихід значним успіхом української археології.

С. П. ПАЧКОВА

Одержано 20.04.2000

Г а в р и л ю к Н. А.

История экономики Степной Скифии VI — III вв. до н. э.

Киев, 1999. — 420 с.

Дана монографія є своєрідним підсумком багаторічних досліджень Н. О. Гаврилюк господарства та повсякденного побуту скіфів¹. Ці попередні наукові розробки відзначалися, зокрема, широким залученням матеріалів різних природничих та прикладних дисциплін, що дало змогу новим, свіжим поглядом розглянути характерні особливості степового скотарства скіфів та інші основні галузі їхнього виробництва. Тому дані праці не тільки викликали значний інтерес у фахівців, а й допомогли Н. О. Гаврилюк здобути заслужений науковий авторитет та повагу колег.

Багато з цих позитивних набуток є й на сторінках нової монографії Н. О. Гаврилюк, що рецензується. Проте цього разу вона по-

ставила завдання не тільки набагато ширше, а й набагато складніше реконструювати економіку Степової Скіфії VI—III ст. до н. е. як цілісну систему.

Одразу зазначимо, що даний рукопис (як майбутня докторська дисертація) неодноразово обговорювався на засіданнях відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України та одержав, загалом, негативну оцінку. Ми мали б обійти цю досить делікатну тему, проте змушені торкнутися її. Адже Н. О. Гаврилюк пояснює позиції співробітників відділу (с. 10) колективним консерватизмом та завзятим несприйняттям нового більшістю з них. Прояснимо деякі деталі.

Співробітниками відділу було зроблено чимало зауважень щодо змісту рукопису. Віддамо належне працездатності Н. О. Гав-

© В. Ю. МУРЗИН, 2000

рилюк — на більшість з них вона оперативно зважувала у наступному варіанті рукопису. Проте незмінними залишалися основні, концептуальні вади роботи. Саме на них і зосередьмося.

Перша, й, мабуть, головна помилка автора пов'язана з неісторичним підходом до скіфської проблеми, концентрованим проявом котрого є вже сама назва роботи. Адже з неї випливає, що Скіфія для Н. О. Гаврилюк — це той соціальний організм, що розвивався у досить стабільних географічних межах, а його економічне підґрунтя було обмежене, головним чином, господарчою діяльністю власне степовиків.

Проте для скіфознавців давно зрозуміло, що протягом VII—IV ст. до н. е. мав місце повільний, але невпинний «дрейф» основного ядра скіфських кочових племен зі сходу, — від передгір'їв Північного Кавказу, — на захід, що логічно завершився скіфською експансією у напрямку Балкан за часів царя Атея. Степи сучасної України, зокрема, Нижнього Подніпров'я, були лише зупинкою на шляху цього дрейфу, але зупинкою вельми тривалою. Цю відносну сталість північнопричорноморської Скіфії можна пояснити лише тим, що дане ранньополітичне утворення у територіальному відношенні виходило за межі степової зони. Тому якоїсь окремої «Степової Скіфії» не існувало, а натомість виникла велика, згідно з поширеною зараз термінологією, «кочова імперія», економічною базою котрої були не тільки, вірніше, — не стільки, господарча діяльність самих степовиків, як вважає Н. О. Гаврилюк (с. 11), скільки привласнення значної частки додаткового (а інколи, вірогідно, — й необхідно-го) продукту, що виробляло підкорене осілоземлеробське населення Лісостепу. Добре відомо, що ранньодержавні об'єднання кочовиків виникали лише тоді, коли, з одного боку, номади могли тим чи іншим чином експлуатувати залежні землеробські племена степового порубіжжя, а з другого, мали місце тісні контакти кочовиків з розвинутими цивілізаціями². Більше того, ми влєвнені, що праві ті автори, які вважають, що необхідність в організації зовнішньої експлуатації, необхідність підтримувати відносини панування і залежності між кочовиками та підкореними ними землеробами, були одним із тих факторів, який стимулював процеси державоутворення у кочовиків³. Адже, як слушно зауважив М. М. Крадін⁴, держава, як суспільний інститут, не була потрібна кочовикам для вирішення своїх внутрішніх проблем. Тому вона виникала лише для вирішення зовнішніх завдань. Не випадково розвиток скіфської державності мав дискретний характер та помітно прискорювався у ті періоди, на котрі припадали своєрідні «піки» зовнішньо-експлуататорської діяльності скіфів. Зокрема, це є VII — початок VI ст. до н. е. (час походів до Передньої Азії) та V — IV ст. до

н. е. (доба найвищого розквіту Північнопричорноморської Скіфії)⁵.

Значна роль зовнішньої експлуатації у кочових суспільствах (а на думку М. М. Крадіна⁶ взагалі це був основний, системоутворюючий економічний устрій таких суспільств) пояснюється обмеженими економічними можливостями кочового скотарства. Головною формою такої експлуатації було стягнення данини⁷. Не було виключенням і скіфське суспільство⁸.

Ми б не нагадували читачеві про ці відомі істини, якби не одне наукове «відкриття» Н. О. Гаврилюк. Вона вважає помилковим підхід до скіфського суспільства як до такого, що базується на війні, грабунках та данині. Перетворення грізної скіфської орди на об'єднання тихих пасторальних степовиків Н. О. Гаврилюк обґрунтовує не досить переконливо, якщо не сказати, — найвимовнішим доводом: оскільки у кочовиків чисельність воїнів становила близько 20 % усього населення, то останні 4/5 степової скіфської людності не мали відношення до здобутого силою зброї, а мирною працею створювали матеріальну базу свого суспільства (с. 11).

Чи варто зауважувати, що таке хибне розуміння самої природи скіфського суспільства не тільки робить неспроможними будь-які намагання реконструювати його економічну систему, а й негативно впливає на головні висновки автора (зокрема про чисельність населення, роль торгівельних відносин, визначення головних статей експорту тощо), що мають абстрактний, умоглядний характер. Торкнемося положень, які викликають основні заперечення, детальніше.

Про чисельність скіфського населення. Відомо, що дане питання, досить важливе для розуміння військового та трудового потенціалу скіфського суспільства, є досить дискусійним. Вирішити його намагалися різноманітними методами, навіть такими оригінальними, як підрахунки розмірів та ваги так званого «котла Аріанта»⁹, що, згідно з розповіддю Геродота [IV, 81], був виготовлений з принесених кожним із скіфів наконечників стріл.

Н. О. Гаврилюк вибрала інший та вже добре випробуваний¹⁰ шлях — підрахувати, скільки худоби, що давала кочовикам основні продукти харчування, можна було утримувати у степовій зоні і, таким чином, виявити максимальну можливу чисельність скіфської людності. Кореляція отриманої цифри — 678 тис. (за Н. О. Гаврилюк (с. 119) — з даними про кількість скіфських поховань різних періодів певною мірою дає можливість виявити динаміку демографічної ситуації, що складалася у зайнятих степовиками районах. Але слід мати на увазі, що такі підрахунки є також досить умовними — ми взагалі вважаємо, що досить впевнено можна розмірковувати, про який порядок цифр йдеться у даному випадку — десятки тисяч,

сотні або мільйони. Це пов'язано з неоднорідною щільністю населення у різних районах степового регіону (наприклад, у казахських степах наприкінці XIX ст. різниця у густоті залюднення окремих їхніх ділянок сягала майже 10 разів¹¹), а також із значним майновим розшаруванням кочових суспільств, отже, — з неоднаковим розподілом пасовиськ та головного багатства кочовиків — худоби. Не дуже допомагають їй дані про кількість поховань — принаймні у скіфські часи, їх наявність або відсутність у певному районі не завжди відповідали ступеню залюднення останнього. Наприклад, Геродот [IV, 19—20] вивчено розповідає про володіння скіфів-кочовиків та скіфів-царських на схід від Дніпра, але поховань відповідного часу тут виявлено обмаль, а поховальні пам'ятки скіфської аристократії практично не відомі зовсім¹². Тому такі точні підрахунки, згідно з якими чисельність степовиків, наприклад, у V ст. до н. е. становила, за Н. О. Гаврилюк (с. 129), у середньому 141 тис., ми вважаємо цілком необґрунтованими.

На нашу думку, більш надійним є залучення етнографічних та історичних даних. Н. О. Гаврилюк (с. 120—121) також робить певні кроки у даному напрямі — наприклад, наводить дані про чисельність (340—510 тис.) ногайців, які мешкали на півдні причорноморських степів. Але слід зважити, що кочовища скіфів займали значно більшу територію — зокрема більшість Степового Криму (за даними авторитетного німецького автора XVIII ст. Тунманна¹³, загальна чисельність татарського населення Криму становила близько 400 тис., частина з яких мешкала у степовій частині півострова), а також північні області північнопричорноморських степів, що за часів ногайців становили «вольності» запорізьких козаків. Окрім того, нині не викликає сумніву, що кочові скіфи освоїли досить значну частину північнопричорноморського Лісостепу. Тому ми допускаємо, що максимальна кількість скіфів, яких могло «прогодувати» Північне Причорномор'я, могла бути дещо більшою, ніж вважає Н. О. Гаврилюк.

Проте наше основне розходження з її побудовами щодо демографічних процесів у Скіфії полягає в іншому. Наріжним каменем гіпотези Н. О. Гаврилюк є припущення (с. 114), що популяція скіфів Надчорномор'я була окремою, досить ізольованою людністю, на чисельність котрої міграційні процеси не впливали. Це не заважає автору далі (с. 289) навпаки стверджувати, що Північне Причорномор'я загалом було своєрідним «резервуаром» кочових міграцій. З останнім важко не погодитися, зокрема щодо скіфських часів. Адже нині практично цілком доведено, що збільшення чисельності кочових скіфів у Північному Причорномор'ї було, значною мірою, наслідком просування близько середини VI ст. до н. е. переважаючої частини

скіфських племен з рівнин Північного Кавказу. Ігнорування цього факту у монографії Н. О. Гаврилюк не тільки «відсікає» від скіфської історії північнокавказький, найдавніший та вельми важливий її етап, а й призводить до спрощеного та прямолінійного розуміння демографічних процесів у скіфському суспільстві, котрі в її уяві (с. 128) виглядають як постійний та прогресуючий приріст скіфського населення в ізольованому (в демографічному розумінні) від навколишнього світу Північного Причорномор'я за рахунок, головним чином, великих природних ресурсів останнього.

Одним із шляхів більш інтенсивного використання таких ресурсів та забезпечення більш ширшої кормової бази для розвитку скотарства (за Н. О. Гаврилюк (с. 163—164) стало виникнення землеробського компоненту у скіфській економіці, що забезпечував твердим кормом худобу в зимовий період. Однак теза про фуражну спрямованість землеробства на пониззі Дніпра у скіфську добу не знаходить вагомих аргументів «за» або «проти» у наявних матеріалах. Обсяг збіжжя, що вироблялося, був, вірогідно, досить незначним, щоб забезпечувати потреби степового скотарства. Справа не в тому, що номади зовсім цуралися землеробської праці — етнографами зафіксовано виробництво певної кількості збіжжя у багатьох кочовиків (ці дані наводить також Н. О. Гаврилюк). Проте розвитку землеробства у степовій зоні Північного Причорномор'я повинна була перешкоджати недосконалість зрарядь праці. Навіть у середині XIX ст., коли для обробки родючих степових земель використовувався важкий залізний плуг, продуктивність полів не була дуже великою. Адже їх було «так важко орати, що треба запрягати по шість і вісім волів, які з великим напруженням ідуть дуже поволі...». На відміну від цього, хлібороби північних районів України за допомогою рала та легкого плуга обробляли свої землі швидше, що дозволяло їм зорати свої поля два рази на рік з меншими трудовими затратами та меншою кількістю робочої худоби¹⁴.

Безумовним перебільшенням є висновок Н. О. Гаврилюк про зародження товарно-грошових відносин у суспільстві степових скіфів (с. 278—281). Знахідки античних монет на Кам'янському городищі за відсутності таких монет на переважаючій кількості інших пам'яток, зокрема у курганах, не дає підстав для такого твердження. Можливо, знахідки монет на Кам'янському городищі пов'язані з проживанням тут грецьких купців. Спроби деяких скіфських царів (Скіла, Атея) карбувати власні монети слід, на нашу думку, пояснювати не стільки внутрішніми економічними потребами скіфської держави, скільки намаганням скіфських володарів підвищити свій авторитет та престиж на міжнародній арені.

Про склад скіфського експорту. Одразу

значимо, що для однозначного вирішення цього важливого питання тих матеріалів, що мають у своєму розпорядженні сучасні дослідники, безумовно не вистачає. Тому науковці підходили до його вирішення, насамперед, з позицій здорового глузду та зважали на дані про ті товари, що вивозилися за межі Північного Причорномор'я у більш пізні часи. У переліку продукції, що експортувалася зі Скіфії (степової та лісостепової її частин) до античних центрів Надчорномор'я та материкової Греції, дослідники згадують віск, шкуру, а також хліб, та, зрозуміло, рабів, можливо, корабельні ліс¹⁵. Не виключено, вивозилися також залізна руда або, скоріше, криця та деревне вугілля для потреб залізобудівного виробництва. Але експорт збіжжя такі авторитетні науковці, як Б. М. Граков та М. І. Артамонов¹⁶ вважали пріоритетним. Відповідно, кількість «скіфських» рабів у Греції, на думку А. М. Хазанова та інших спеціалістів¹⁷, була відносно незначною. І це цілком зрозуміло — адже, за слушним спостереженням Ю. В. Павленка, значна потреба у невольниках була характерною лише для полісів, економіка яких орієнтувалася на зовнішній ринок (Мілет, Самос, Афіни та ін.). Між тим, в античному світі переважало дрібне селянське виробництво, що було неспроможне забезпечити роботою значну кількість рабів. Це стосується й основних галузей античного ремісничого виробництва¹⁸. Зазначимо також, що значна концентрація рабів з одного регіону — і це добре розуміли у давнину, могла призвести до велими небажаних для рабовласників наслідків.

Але Н. О. Гаврилюк вважає, що вивозити хліб із землеробських, лісостепових районів Скіфії було неможливо, оскільки доставити його до грецьких міст на чорноморському узбережжі на повільних валках возів до закінчення навігації було досить проблематично (с. 269). Але вивіз збіжжя, скоріш за все, здійснювався річковими артеріями, зокрема Південним Бугом та Дніпром. Наявність у течії останнього грізних порогів поблизу о. Хортиця не було перешкодою. Саме Дніпром на «дубках» та невеликих барках, що проходили порогами, вивозився хліб із Середнього Подніпров'я до південних портів, зокрема Херсона (значна частина XIX ст.). Але й пізніше, коли з річковими шляхами почала конкурувати залізниця, Дніпро використовувався для доставки на південь інших товарів — навіть звичайних дров, транспортувати які у вагонах було невигідно. Яскравий опис подолання дніпровських порогів на невеликій барці (з командою з 8 веслярів), що перевозила дрова з Полісся, залишив нам І. О. Бунін в оповіді «Казаким ходом»¹⁹.

Тому, на нашу думку, теза Н. О. Гаврилюк (с. 275 та далі) щодо работоргівлі як основи добробуту скіфського кочового суспільства є надуманою. Її не можна підтвердити наявними історичними джерелами. Окрім того, ми

вже наголошували, що практично усі кочові об'єднання отримували значний зиск від контролю над торговельними шляхами, стягнення данини з підкорених народів та платні за ненапад — так від скіфів відкупився єгипетський фараон Псаматтіх [Геродот, I, 105]. Використовувалися й скриті форми експлуатації скіфською ордою своїх сусідів. Ю. Г. Виноградов²⁰ цілком слушно пов'язує тривале перебування війська скіфського царя Скіла в ольвійському передмісті [IV, 78] з практикою так званого «годування». Саме з таких джерел, зокрема, формувалися ті скарби, що містилися у курганах скіфської верхівки. Тому запропонований Н. О. Гаврилюк (с. 285, табл. 6,4) підрахунок «вартості» таких курганів, як, наприклад, Товстої Могили, «у рабах» є курйозом. Викликають подив й наведені Н. О. Гаврилюк дані (с. 275, табл. 6,1) про вартість різних категорій рабів на території Греції: раба-майстра, завідувача майстернею та управляючого. Невже вона гадає, що раби такої кваліфікації могли надходити з території Скіфії або з числа захоплених скіфами на суміжних територіях невольників?

Незрозумілим є також сенс запропонованої Н. О. Гаврилюк кількісної оцінки вартості золотих речей зі скіфських поховань, та порівняння цієї вартості з цінами майстерні або оселі в Афінах тощо (с. 287). Ми вважаємо, що таке порівняння є некоректним. По-перше, воно базується на зіставленні вартості «скіфського золота» з цінами на золото, срібло та рабів на ринках Греції. Проте, у зв'язку з відсутністю у скіфському суспільстві товарно-грошових відносин, золото навряд чи мало тут «монетарну» функцію, а його вартість у Скіфії не була безпосередньо пов'язана з вартістю цього металу у Греції. По-друге, абсолютно різною була природа тих скарбів, що знайдені у курганах скіфської знаті (до нас дійшла лише незначна їхня частина), та майна громадян грецьких полісів.

Існує слушна думка, згідно з якою так звані «царські кургани» з усім їхнім коштовним інвентарем не відображають ступінь власного достатку померлого, оскільки створювалися за рахунок його підданих²¹. Можна навести й деякі археологічні підтвердження цієї тези. Наприклад, у Келермеських курганах прикраси коней, які супроводжували похованих тут аристократів, оформлені у двох різних манерах — геометричній та зооморфній. Це дозволяє припускати, що ці коні, з багатою оздобою, були пожертвою різних підрозділів, підпорядкованих «келермеським» володарям за їхнього життя²². Цікаво, що під час дослідження кургану Чортомлик з'ясувалося, що система кладки зафіксованої тут кам'яної «крепиди» не є однаковою на різних її ділянках. На думку С. Д. Крижницького, відомого спеціаліста в галузі античної архітектури, це свідчить, що у споруд-

женні «крепиди» брали участь носії різних будівельних традицій²³.

Ці факти зайвий раз підкреслюють, що для скіфського суспільства, як і для інших ранньокласових соціально-економічних утворень, було характерним існування так званої влади-власності, теорія котрої у концентрованому вигляді викладена, зокрема, у працях Л. С. Васильєва²⁴. Така влада-власність соціальної верхівки, що ґрунтувалася на виконанні останньою редистрибутивних функцій²⁵, поширювалася не тільки на відповідні природні багатства та трудові ресурси даного суспільного колективу, а й на майно і, навіть, життя його членів (згадаємо криваві людські жертви у скіфських «царських» курганах). Ігнорування цієї обставини Н. О. Гаврилюк, усі її намагання запропонувати вартісну оцінку економічних подій IV ст. до н. е. (с. 283 і далі) є непереконливими, незважаючи на численні формули та підрахунки ціни рабів «за собівартістю» (с. 286).

Визначення причин занепаду Великої Скіфії запропоноване Н. О. Гаврилюк на підставі тези про домінуючий характер природних ресурсів порівняючи з природними умовами (с. 308). Проголошуючи комплексний підхід до вирішення цієї проблеми (до речі, це загальноприйнята точка зору, що викладена навіть у популярних виданнях²⁶), Н. О. Гаврилюк практично зводить його до абсолютизації негативного впливу антропогенного фактора на природні ресурси. Більш точно — до деградації степових пасовиськ унаслідок утримання на них надмірної кількості худоби (с. 307—312), ігноруючи такі моменти, як: кліматичні зміни, тиск з боку сарматів, виснаження економічних ресурсів Лісостепу як складової частини Великої Скіфії унаслідок їхньої експлуатації з боку кочовиків тощо. Погодитися з гіпотезою Н. О. Гаврилюк досить важко. Адже саме буття кочовиків передбачало їхній тісний зв'язок з оточуючим середовищем та інтуїтивне регулювання механізму своєї взаємодії з останнім: «Без трави немає худоби, без худоби немає їжі» — констатує монгольське прислів'я²⁷. Тому номади могли перетворювати на пасовиська захоплені квітучі оази, а ось пасовиська на пустелі — навряд чи. До того ж надмірному зростанню кількості худоби перешкоджали регулярні джуги, що траплялися з періодичністю від 6—8 до 10—12 років та охоплювали великі території. Вони інколи призводили до втрати половини усього поголів'я худоби²⁸. Крім того, припущення Н. О. Гаврилюк не узгоджується з тим фактом, що у III ст. до н. е. кризові явища мали місце на значно ширшій території, ніж скіфські степи. Наприклад, саме тоді занепадає кизил-кобинська культура Гірського Криму²⁹, господарство та побут носіїв якої докорінно відрізнялися від скіфських.

На жаль, в даній статті ми не маємо такої

значної можливості зосередитися на інших недоліках та протиріччях (наприклад, наголошуючи на видатному значенні Кам'янського городища в історії скіфів). Н. О. Гаврилюк вважає його конгломератом поселень різного часу (с. 31, 305), на котрі так багата дана монографія. Проте наведених вище прикладів, на нашу думку, цілком вистачає, щоб зрозуміти негативне ставлення до монографії Н. О. Гаврилюк з боку автора рецензії та інших «консервативних» його колег. Воно засновується не на боротьбі з «новим» підходом до скіфської проблематики (палеоекономічні дослідження вже давно посідають значне місце у працях вітчизняних дослідників, зокрема, у працях С. М. Бібікова (с. 10). Воно викликане помилками Н. О. Гаврилюк у трактуванні основних, ключових моментів скіфської історії, що призводить до помітного викривлення загальної картини останньої. Тобто дана праця не дає уявлення ні про Степову Скіфію, якої взагалі не існувало як самостійного ранньодержавного об'єднання (на відміну від Скіфії Причорноморської), ні про економіку скіфської кочової орди, що базувалася на зовнішній експлуатації, ні про історію цієї економіки.

¹ Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скифов. — К., 1989; Гаврилюк Н. А. Скотоводство Степной Скифии (препринт). — К., 1995.

² Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества: генезис и пути развития. — К., 1989. — С. 86—90; Мурзин В. Ю., Павленко Ю. В. Формирование раннеклассового общества на территории Украины (препринт). — К., 1989. — С. 19—20.

³ Лашук Л. П. Социальная организация средневековых кочевников // СЭ. — 1967. — № 4. — С. 255.

⁴ Крадин Н. Н. Империя хунну. — Владивосток, 1996. — С. 23.

⁵ Мурзин В. Ю., Павленко Ю. В. Указ. соч. — С. 40—41.

⁶ Крадин Н. Н. Социально-экономические отношения у кочевников (Современное состояние проблемы и ее роль в изучении средневекового Дальнего Востока). — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Владивосток, 1990. — С. 17.

⁷ Першиц А. И. Некоторые вопросы классово-образования и раннеклассовых отношений у кочевников-скотоводов // Становление классов и государства. — М., 1976. — С. 290—292.

⁸ Тереножкін О. І. Класи і класові відносини у Скіфії // Археологія. — 1975. — Вип. 15. — С. 10—11; Хазанов А. М. Социальная история скифов. — М., 1975. — С. 264.

⁹ Марченко К. К., Щеглов О. М. До Геродота, IV, 81 // Археологія. — 1989. — № 3.

¹⁰ Див. Железчиков Б. Ф. Вероятная численность савромато-сарматов Южного При-

уралья и Заволжья в VI в. до н. э. — I в. н. э. по демографическим и экологическим данным // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984.

¹¹ Масапов Н. Э. Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII — XIX вв. — Алма-Ата, 1984. — С. 38—39.

¹² Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984. — С. 12—47.

¹³ Тунманн. Крымское ханство. — Симферополь, 1991. — С. 21.

¹⁴ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 167—168. (Цит. за: Хрестоматія з історії України. — К., 1996. — С. 121—122).

¹⁵ Див.: Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971. — С. 52—53.

¹⁶ Граков Б. Н. Указ. соч. — С. 53; Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы. — Л., 1974. — С. 77.

¹⁷ Докладніше див.: Хазанов А. М. Указ. соч. — С. 138.

¹⁸ Павленко Ю. В. Концепція рабовласницької формації: виникнення, криза та сучасний стан // Археологія. — 1990. — № 4. — С. 131.

¹⁹ Бунин И. А. Рассказы. — М., 1983. — С. 181—192.

²⁰ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. — М., 1989. — С. 104.

²¹ Антонова Е. В., Раевский Д. С. «Богатство» древних захоронений (К вопросу о роли идеологического фактора в формировании облика погребального комплекса) //

Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 153—169.

²² Ковалев А. А. О захоронениях лошадей в Келермесских курганах (к разработкам М. П. Грязнова) // Ист. чтения памяти М. П. Грязнова. Тез. конф. — Омск, 1987; Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. — К., 1990. — С. 69.

²³ Мурзин В. Ю., Ролле Р. Основні підсумки сучасного дослідження кургану Чортотлик // Археологія. — 1989. — № 1. — С. 95.

²⁴ Васильев Л. С. Становление политической администрации // НАА. — 1980. — № 1; Васильев Л. С. Протогосударство-чифдом как политическая структура // НАА. — 1980. — № 6; Васильев Л. С. Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. — М., 1982.

²⁵ Павленко Ю. В. Теоретико-методологічні основи вивчення ранньокласових суспільств за археологічними даними // Археологія. — 1989. — № 1. — С. 27.

²⁶ Давня історія України. — Кн. 1. — К., 1994. — С. 127.

²⁷ Крадин Н. Н. Империя хунну. — С. 20—21.

²⁸ Масапов Н. Э. Указ. соч. — С. 72; Крадин Н. Н. Империя хунну. — С. 20.

²⁹ Щеглов А. Н. Еще раз о позднескифской культуре в Крыму (к проблеме происхождения) // Проблемы археологии. — Вып. 4. — СПб., 1998. — С. 149.

В. Ю. МУРЗИН

Одержано 04.10.1999